

İlk Osmanlı Ansiklopedisi Mehmetşah Fenârî'nin *Unmûzec* Eserinde Müzik İlmî Terimleri

Recep USLU*

ÖZ

Türk müziği tarihi kaynaklarının günümüz müzikologları tarafından Türkçeye kazandırılmasına devam edilmektedir. Son yıllarda Türk müziği tarihi yazmak için kaynaklar üzerinde çok sayıda inceleme-ye büyük oranda ihtiyaç vardır. Müzik tarihi kaynaklarından biri de Osmanlının müzik kültürü gelişimine katkıda bulunan zamanın an-siklopedik eserleri olmuştur. Bu makalede ele alınan müzik tarihi kaynağı, içinde müzik ilmi bölümü de bulunan Osmanlıların kuru-luşunda yüz ilimden bahseden Arapça bir eserdir. Mehmetşah Fenari tarafından yazılmış olan eser *Unmûzecu'l-ulûm* (: ilimlerin örnekleri) adını taşımaktadır. Bu makalede yazarın hayatı hakkında bazı tarihler ve bilgiler ilk defa dile getirilmiştir. Bu tespitler sadece Türk kültürü değil aynı zamanda Dünya bilim tarihi için de önemlidir. Makalede, yazar Mehmedşah Fenari'nin biyografisi ile ilgili yeni tespitler de ya-pılmıştır, şunlardır: 1380 tarihinde doğdu, 1397 tarihinde müderris oldu, 1402 tarihinde Bursa'dan Karaman'a gitti, 1419 tarihinde baba-sı ile Şam, Mısır, ve Mekke-Medine yolculuk yaptı, 1421 tarihinde Mısır'dan Karaman'a döndü, 1432 yılında Karaman'dan Bursa'ya geçti. Ölüm tarihinin 1435'te olduğu bütün kaynaklarda yazar. Mehmedşah Fenari'nin ailesi hakkında bazı bilgiler de yine bu makalede ilk defa tespit edilenlerdendir. Esleme adında bir kızı, Hasan Çelebi (ö.1486) adında bir oğlu vardı. Oğlu ve onun da oğlu Ahmed Fenari'nin (ö.1490 sonrası) müderris oldukları yeni tespittir. *Unmûzecu'l-ulûm* (: ilimlerin örnekleri) adlı eser, İkinci Murat zamanında Konya Karaman'da 1426 yılında yazılmıştır. Eserin müzik ilmi bölümü, yedi başlık altında ele

213

*

Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul /Türkiye
E-posta: recepuslu8@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3849-2982, DOI: 10.32704/erdem.749162
Makale Gönderim Tarihi: 24.10.2019 * Makale Kabul Tarihi: 15.04.2020 * (S. ve Edebiyat Mk.)

alınmıştır. Konular müziğin ortaya çıkışından nazariyatın temel terimlerine kadar bilgileri özetler. Her ansiklopedide olduğu gibi bu bölümün amacı okuyucuya müzik ilmi hakkında genel bilgi vermektir. Bu makalede Mehmetşah Fenârî'nin kısaca hayatı, ansiklopedik eserinin yazmaları, müzik ilminin tercümesi, eserinin kaynağı, tercüme hakkında açıklamalar ve müzik terimleri, eserin yazıldığı zaman Osmanlı'da müzik nazariyatı tartışmaları ve ekolleri, eserin Osmanlılarda etkisi veya müzik tarihi içindeki yeri ayrı ayrı başlıklarla ele alınmıştır. Kaynak olarak filozof F. Razi'nin eserini kullanmış olduğu anlaşılmaktadır. Makalenin bulgularından biri bu ansiklopedide yer alan müzik terimleri İbn Sina'nın kitaplarından aktarılmış müzik teorisi terimleridir ve bu terimler uyumlu seslerin çıkması için telin oranlarıyla ilgilidir. Müziğin icadı ile ilgili hikaye Pisagor'la ilgilidir. Bu hikaye aslında İsfahan'dan Anadolu'ya taşınan bir hikayedir ve Anadolu'da bulunan hristiyan halkla müslüman halkın kültürel kaynaşmasına yardımcı olmuştur. Bu hikaye uzun yıllar Osmanlı'nın entellektüel kitaplarında XIX.yüzyıla kadar aktarılmıştır. Makalenin bilgi sunumunda sistematik müzikoloji yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk müziği tarihi, Ansiklopedi, Müzikoloji, Unmuzec, Mehmet Şah Fenari, İkinci Murat, Fahreddin Razi.

Music Terms in The first Ottoman Sciences Encyclopedia named *Unmuzac al-ulum* by Mehmetşah Fenârî

ABSTRACT

The sources of the history of Turkish music continue to be translated into Turkish by contemporary musicologists. In recent years, there is needed a great deal of researches on the sources to write Turkish music history. One of the historical sources of music is encyclopedic works of the time that contributed to the development of the Ottoman music culture. The source of music history examined in this article is an Arabic work that mentions hundred sciences in the establishment of the Ottomans, which also included a music science chapter. The name of the work is *Unmuzac al-ulum* (means Examples of sciences) written by Mehmet Shah Fenari. In this article, some dates and information about the life of the author were mentioned for the first time. The determinations about this Mehmetşah and his work are important not only for Turkish culture but also for the history of world science. New findings regarding the biography of the writer Mehmedşah Fenari are as follows: He was born in 1380 and became a scholar in Madrasa of Bursa in 1397 and he went from Bursa to Karaman in 1402 then in 1419, he traveled with his father to Damascus, Egypt, and Mecca-Medina and then returned from Egypt to Karaman in 1421. He passed from Karaman to Bursa in 1432. It writes in all sources where his date of death was in 1435. Some information about Mehmedşah Fenari's family is also among the first to be identified in this article. He has a daughter named Aslama and a son named Hasan Cheleby (d.1486). His son and grandson Ahmed Fenari (d.after 1495) were the scholar in Istanbul. These are the new findings in the article. The work named *Unmûzecu'l-ulûm* (: examples of sciences) was written in 1426 in Karaman during the reign of Murat II Ottoman. In the music science of the work there are music topics under seven part summarized information of Eastern music theory. As with encyclopedia, the purpose of this section is to give the reader general information about music sciences. This article is discussed in separate chapters that brief life of Mehmetşah Fenari, manuscripts of his encyclopedic work, translation of music science part in it, source of his work, explanations about translation and music terms, discussions and schools of music theory in Ottoman Empire when it was written, its influence in Ottoman history or place in music history. It has been determined in it that Fahr ad-Din Razi's book is used as a source. One of the findings of the article is that the music terms in this encyclopedia are music theory terms from the Ibn Sina's book, and these terms relate to the

wire ratios for harmonious sounds. The story about the invention of music is about Pythagoras. This story is actually a story that has been moved from Isfahan to Anatolia and has helped the Christian people and Muslim people in Anatolia to combine culturally. This story has been narrated in the intellectual books of the Ottoman for many years until the XIX century.

Keywords: Turkish music history, Encyclopedia, Musicology, Unmuzec, Mehmet Şah Fenari, Ottoman Murat II, Fahr al-Din Razi.

Giriş

Ansiklopedi anlayışı modern zamanların bir eser biçimi gibi görülse de İlkçağ Yunan medeniyetinden bu yana benzer konulu ansiklopedi anlayışının varlığı konunun uzmanlarından A. Aykut (1991: 217) tarafından belirtilmektedir. Bu makalede Osmanlılarda ilk yazılmış ansiklopedi olan Mehmetşah Fenârî'nin *Unmûzecu'l-ulûm* (ilimlerin örnekleri) adlı eserindeki müzik ilminde anlatılanlar ele alınacaktır. Yapılan müzikoloji alanındaki ne Türkçe ne de yabancı dil araştırmalarda bu konunun daha önce ele alınmadığı tespit edilmiştir (Tetik-Işık ve Uslu 2013; Uslu 2016). İlimler ansiklopedileri, ilimlerin sınıflandırılması ile yakından ilgilidir (Erten 2019: 23).

Makalenin amacı ilk Osmanlı ansiklopedisinde müzik ilminin nasıl tanıtıldığı, ansiklopedik bilgi olarak nelerin sunulduğu, ne gibi bilgilerin verildiği ve kaynakları konusunda bir araştırma yapmaktır. Konunun araştırılması Osmanlı-Türk müziği tarihine, Dünya müzik literatürüne katkı sağlayacaktır. Ansiklopedinin müzik ilmi dışındaki konuları bu makalenin amacı dışında kalacaktır.

Bu makalede nitel araştırma yöntemi içinde yer alan konuya uygun olduğu düşünülen kaynak ve bilgi tarama metodu kullanılmıştır. Alanla ilgili bilgilerin sunumunda sistematik müzikoloji yöntemi uygulanacaktır. *Unmûzecu'l-ulûm*'un müzik ilmi kısmının tercümesi yapılırken parantez içinde verilen kelimeler asıl metinde var olan kelimelerdir, tarafımdan ilave edilenler [] içinde verilmiştir.

Makalede işlenecek konu, adı geçen eserde yer alan müzik ilmi ile sınırlı olmakla birlikte yazarının bilgi birikimi ve etkilendiği kişiler konusunda hayatını ve etkilendiği kaynağı da ele almayı gerektirmiştir. Bunun için makale Osmanlıda ilk ansiklopedi yazarı Mehmetşah Fenârî'nin hayatı (1), ansiklopedik eserinin yazmaları (2), müzik biliminin tercümesi (3), kaynağı (4), tercüme hakkında açıklamalar ve terimler (5), eserin yazıldığı zaman Osmanlı'da müzik nazariyatı tartışmaları (6), eserin Osmanlılarda etkisi veya müzik tarihi içindeki yeri (7) şeklinde planlanmıştır. Makale, eserin müzik tarihi içindeki yerini ve önemini belirten sonuç ve makalede kullanılan kaynaklarla sona ermektedir.

1-Mehmetşah Fenârî (781/1380?-ö. 839/1435?) Kimdir?

Bu makalede yazar Mehmetşah Fenârî'nin hayatını uzun uzadıya araştırmak mümkün olmadığı için (Azamat 1996: 56), İslam Ansiklopedisi'nde yazılan-

lar temel alınmak üzere hayatı zenginleştirilmiştir. Tarih tespitlerinin çoğu, ansiklopedik bilgilere bakılırsa yenidir.

Mehmetşah Fenâri, fıkıh ve dil âlimi olarak bilinir. Babası Molla Fenâri (ö. 1431) olarak tanınan Muhammed b. Hamza'dır. Mehmetşah Fenâri, muhtemelen 1380 yıllarında Bursa'da doğdu. O sırada Bursa Manastır Medresesi müderrisi olan babasından ve döneminin diğer âlimlerinden Arapça, Farsça ve dini ilimler eğitimi aldı. Yıldırım Beyazıd (salt. 1389-1403) tarafından henüz on yedi yaşında Bursa Sultaniye Medresesi'ne müderris tayin edildi (1397?). O sırada babası Bursa Kadısı idi. Timur'un Temmuz 1402 Ankara savaşından kısa bir süre sonra Bursa yağmalandığı için babasıyla birlikte Karaman'a II. Mehmed Bey'in (ö. 1423) yanına gitti. Mehmet Çelebi (salt. 1413-1421), 1413'te Osmanlı'yı toparladıktan sonra, babası Molla Fenari 1414'te Bursa'ya döndüğünde o müderris olarak Karaman'da kaldı. Daha sonra 1419 yıllarında, babası Molla Fenâri ile beraber Mısır/Kahire, Şam, Kudüs ve Hicaz dahil olmak üzere iki yıl Kölemenler ülkesini dolaştı. Bu yolculukta Mehmedşah Fenâri, birçok âlimle tanıştı, babası ile yapılan ilmî tartışmalara şahit oldu. 1420'de hac vazifesini de yerine getirdi. Anadolu'ya döndükten bir süre sonra, Karamanoğlu II. Mehmet Bey 1423'te öldü. II. Murat (salt. 1421-1451) tarafından babasının 1425'te Bursa müftüsü tayin edildiği zaman Mehmetşah Fenâri'nin Karaman'da kaldığı anlaşılmaktadır. Bu yönüyle bir taraftan da Karaman alimidir.

Mehmedşah Fenâri bazı kaynaklara göre 1435 yılında Karaman'da vefat etti. Ancak babasının ölümü konusunda da benzer bilgilerin verilmesi kafaları karıştırmaktadır. Yeri henüz tespit edilememiş olsa da kabrinin (Karaçag 1992) Bursa'da 1431'de öldüğü kabul edilen babası Molla Fenâri'nin yaptırdığı caminin haziresindeki (Gülgen 2010: 111) kabrinin civarında olduğundan söz edilmesi, her ne kadar bazı kaynaklarda Karaman'da öldüğü aktarılmış olsa da, babasının ölümünde veya sonrasında Bursa'ya gelmiş olabileceği tahmin edilmektedir.

Bursa Fenari Haziresi mezar taşları çalışmalarından tespit edilen Esleme (ö. 1461; Karaçag 1992: 81; Gülgen 2010: 120) adında bir kızı olan Mehmedşah'ın oğullarından Hasan Çelebi (ö. 1486) tanınmış bir dilci, kelâm ve fıkıh âlimidir. Mehmedşah'ın torunu Ahmed Fenâri de 1490'da İstanbul - Ebaeyyub Ensari Medresesi müderrisi idi. Mehmedşah Fenâri'nin kendisinden küçük Hüseyin (Paşa, ö. 1437; Gülgen 2010: 115) ve bir de Bâli adlarında iki kardeşi olduğu tespit edilebilmektedir. Fenâri ailesinin Osmanlı'nın kuruluşunda önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Konumuz olan yazar ile Muhyiddin Mehmed Şah (ö. 1550) karıştırılmamalıdır. Mehmetşah

Fenâri'nin yazdığı on iki eserin hepsi Arapçadır, tefsir, lugaz ve edebiyat hakkındadır, bazıları babasının eserlerini şerhtir.

Mehmedşah Fenâri'nin konumuzu ilgilendiren 1426 yılında Karaman'da tamamladığı eseri *Unmûzecu'l-ulûm*, 100 kadar ilimden bahseder. *Enmûzecu'l-ulûm* (Azamat 1996: 189) imlasıyla da rastlanan eser hakkında "Fahreddin Râzî'nin Hadâiku'l-envâr'ından derlenmiş" (Deliçay 2003: 529-530) denilse de tam olarak bu ifade doğru değildir. Mehmedşah Fenâri eserin girişinde belirttiği gibi buna benzer Râzî'nin Hadâiku'l-envâr adını taşıyan 60 ilimden bahseden bir eserin var olduğunu, kendisinin bu sayıya 40 ilim daha ekleyerek 100 ilimden bahseden eserin özgünlüğünü ortaya koyar (Hüsrev Paşa, nr. 482, vr. 4b) ve eserin konusu olan 100 ilim adından oluşan listeyi/fihristi verir. Sanıldığı gibi onun eseri Fahreddin Râzî'nin eserinden derlenmiş değil, ancak kaynaklarından biri olduğu söylenebilir. Mehmetşah Fenâri, eserini oluştururken kullandığı kaynakları özel olarak belirtmemiştir. Dolayısı ile kaynaklarını tespit için eserin tamamı üzerinden özel bir araştırma yapmak gerekir. Müzik dışındaki konular bu makalenin amacı dışındadır.

Mehmetşah Fenâri, *Unmûzecu'l-ulûm* adlı eseriyle, Râzî'nin *Câmiu'l-ulûm*, Farabi'nin *İhsâu'l-ulûm* gibi eserlerle bilinen ilimler ansiklopedisi geleneğine katılmıştır.

2-Unmûzec'in Yazmaları ve Özellikleri:

Unmûzecu'l-ulûm (: ilimlerin örnekleri) adlı eserin altı yazması tespit edilmiş ve tanıtımları yapılmıştır. Eserlerin tanıtımlarında eserin hangi yıllarda kopyalandığı üzerinde özellikle durulmasının daha sonraki yıllarda eserin etkilemini görebilmek açısından önemi vardır. Yazım tarihi sırasıyla:

- 2.1- Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 3677, nesih yazıyla 155 yapraktır. İç kapakta Beşincizade Mehmet Ragıb'ın 1251/1836 tarihli mührü vardır. Bu mühür, aslı 1450-80 yıllarında oluşan Fatih kütüphanesi son muhafızlarından birinin mührüdür. Mühür eserin 1836 yılına kadar Fatih kütüphanesinde muhafaza edildiğine işaret etmektedir. Eserin fihristinde 65. ilmin müzik ilmi olduğu belirtilmiştir, vr. 122'de müzik ilmi bahsi vardır. Ferağ kaydında tarih ve müstensih adı yoktur. Fakat eserin Fatih kütüphanesi mülkü olması yazmanın eskiliğini göstermektedir.
- 2.2- Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2781, bu yazma kırma ve çoğu zaman noktasız nestalik benzeri bir hatla yazılmıştır, 167 yaprak ve 944/1537-38 yazım tarihlidir, 125-126 yapraklar arasında 65. Sırada müzik ilmi verilmiştir.

- 2.3- Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2782, nesih hatla 196 yaprak, İç kapakta Ebaeyyub Ensari Medresesi hocalarından Seyyid Ahmed Fenârî'nin kitaplarından olduğu yazılıdır. Ferağ kaydında göze çarpacak şekilde yazım tarihi 999/1590 olarak görülse de biraz üstünde yazıyla eserin müstensihî tarafından yazımın Şevval 829/1426 yılında bitirildiği yazılıdır. Yazmanın yazar Mehmedşah Fenârî'nin hayatında iken yazdığı asıl nüshadan kopyalandığı anlaşılmaktadır, iki yazım tarihi verilmesinin amacı budur. Ahmed Fenârî ise Mehmedşah Fenârî'nin torunudur. Yazmanın vr. 150'de 65. ilimde müzik ilmi vardır.
- 2.4- Hacı Selim Ağa Ktp., Selim Ağa, nr. 897, yazım tarihi 1087/1676-77, 172 yaprak, 65. ilim müzik ilmidir.
- 2.5- Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2783, talik hatla 117 yaprak, 65. ilim müzik ilmidir. Ferağ kaydında yazım tarihi Muharrem 1095/1683-84 ve müstensihî Abdulmuhsin b. Ali el-Hasani el-Kadiri olup, sonunu cedit Abdülkadir Geylani'nin bir sözüyle bitirmiştir. Eserin vr. 91'de 65. ilim müzik ilmidir.
- 2.6- Süleymaniye Ktp., Hüsrev Paşa, nr. 482, nesih yazıyla 208 yaprak, Ferağ kaydından yazım tarihi Şevval 1181/1768, bazı yerlerde h. 1183 olarak yanlış yazılmıştır. Müstensih Fıstıkizade Seyyid Mehmed b. İbrahim Tarablusi Dımaşki tarafından Bekir Paşa'nın oğlu Ataullah Bey için yazılmıştır. vr. 165b-166b arasında 67. ilim müzik ilmidir. Diğer nüshalara göre müzik ilminin, ilimler fihristinde sıra sayısı farklıdır, 65 değil 67'dir.

Yazmaların yazım tarihleri takip edilirse, *Unmûzecu'l-ulûm* adlı eserin Osmanlı kültür hayatında XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar süren etkisini takip etmek mümkün olmaktadır.

3-İlk Osmanlı Ansiklopedisi Unmûzec'de Müzik İlmi Çevirisi:

Arapça olan *Unmûzecu'l-ulûm* eseri 1426'da yazıldığına göre müzik tarihinde Yeni Sistemciler Ekolü (Yusuf Kırşehirî ile Anadolu'da başlayan) yeni başladığı sırada bu eser yazılmış demektir. Bu sırada Osmanlı tahtında II. Murat (salt. 1421-1451) vardı. Karamanlılar, Timur'un Osmanlıları yendiği 1402'ten sonra bir süre bağımsız hareket etmiş olsa da II. Murat'ın siyasetiyle 1425'ten itibaren Osmanlı'ya bağlı duruma gelmişlerdir.

Yukarıda yazmalarından söz ettiğimiz *Unmûzec* adlı eserin tercümesi için, beş yazmasının müzik ilmi metni arasında edisyon krtitik metodu sonucu

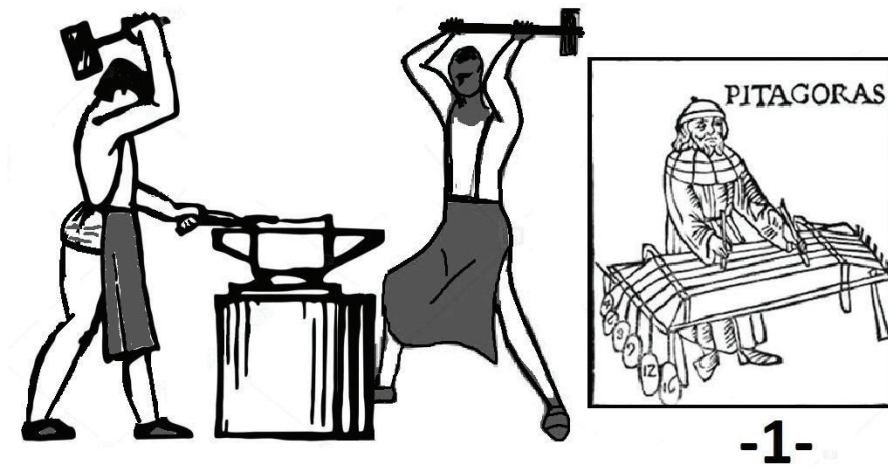
karşılaştırmada dikkate geçecek derecede metin farkı yoktur. Bu sebeple tercümede Hüsrev Paşa, nr. 482 nolu yazmasının metnini esas aldık. Müzik ilmi Hüsrev Paşa yazmasının 165b-166b yaprakları arasındadır. Tercümeden bilgi aktarımı modern müzikologların ihtiyacına göre sistematik müzikoloji yöntemiyle sınıflandırmasıyla yapılmıştır. Bu sınıflandırmanın aynı zamanda eserdeki bölünme ile bütünlük arz etmesi, Mehmetşah Fenârî'nin sistemli bilgi aktarımını göstermektedir. Eser aslında bir müzik teorisi olmamasına rağmen, müzik bölümünde verilen teorik bilgiden dolayı Avrupalı araştırmacıların da dikkatini çekmiştir (Shiloah 1979: 100).

3.1.Müzik İlminin Konuları:

Unmûzec'teki ilk cümle müziğin konularıyla ilgilidir: "Müzik ilmi, üç asıldır" (Hüsrev Paşa, vr. 165b). Mehmetşah Fenârî'ye göre aşağıda ayrıntıları verilecek olan müzik ilminin üç ana konusu vardır: 1-Müziğin ve çalgıların ortaya çıkışı, 2-Müzik sesinin tizlik-peslik durumları ve insanı etkilemesi, 3-Müzikal seslerin oranları. Kaynağı olan Râzî'nin müzik ilminde ise konuların dokuz asıl olduğu söylenmiştir.

3.2-Müziğin ve Çalgıların Ortaya Çıkışı:

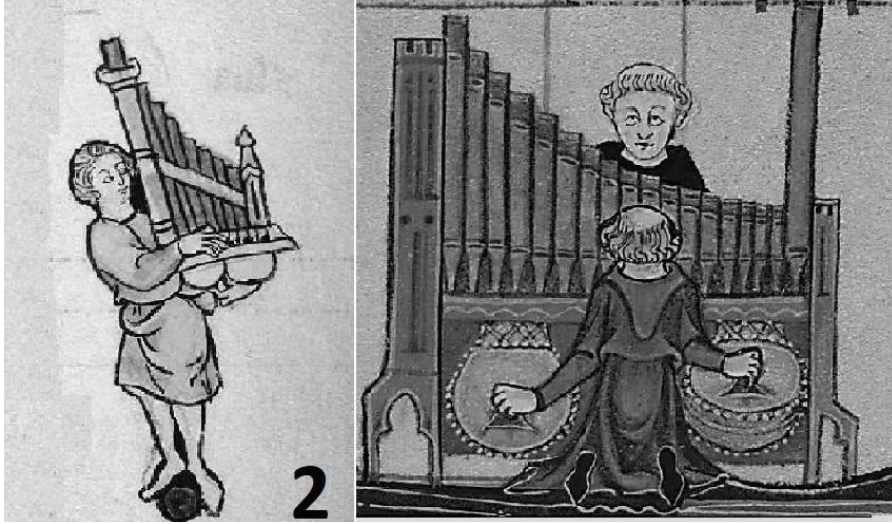
Mehmetşah Fenârî'nin verdiği ansiklopedik bilgiye göre müzik ilminin birinci konusu müziğin ortaya çıkışı ile ilgilidir. Onun yazdıklarına göre müziğin ortaya çıkışı aşağıdaki gibi anlatılır:

Resim-1-Pisagor, demircilerden ilham alıyor ve tellerden elde edilen seslerin oranları üzerinde çalışıyor (Gafurius 1492: 18a).

“Birinci asıl: Müziğin oluşumunun açıklanması, onu ortaya koyan kişi hakkındadır. Anlatılır ki Hz. Süleyman’ın öğrencisi olan Pisagor, uykusunda birini gördü. Ona “Kalk, filan deniz kıyısına git, orada bir bilim tahsil edesin” dedi. Uyandığında oraya gitti, bir şey anlayamadı, döndü. Yine aynısını gördü ve ikinci kere gitti, yine önceki gibi döndü. Üçüncü kez görünce gördüğünün hak olduğunu anladı. Üçüncü kez gitti ve düşündü. Orada demircilerden bir grup vardı. Uyumlu bir şekilde mızrak demirlerinin yüzlerine vuruyor demir dövüyorlardı. Bu uyumlu/ oranlı vuruşlar Pisagor’u ayıttı/ uyandırdı, sonra düşündürdü. Ondan sonra ibrişimden telleri olan bir çalgı yaptı/ düzenledi, onunla kaside söyledi. Onunla Allahı buldu. Dünyadan uzaklaştı ve insanlar etrafında toplandı. Sonrasında hekimler eklemeler yaptılar, Aristo’ya kadar ulaştı, o da organonu yaptı” (Hüsrev Paşa, vr. 165b-166a).

Mehmetşah Fenârî’nin birinci asılda yazdıklarından müzik ilminin birinci asıl konusu sadece müziğin değil çalgıların da ortaya çıkışını ele almaktadır. Nitekim tek telli teltinlak çalgıların icadından havatınlak çalgılardan biri olan organon çalgısına kadar hızlı bir geçiş yapılmıştır. Pisagor’un telli çalgıların temeli olan teller üzerinde çalışarak bir telin yarısından çıkan sesin, tamamından çıkan sesin oktavı olduğu prensibini ortaya koymasından hareketle teltinlak çalgıların mucidi, Aristo’nun ise içi boş borulara kontrollü hava gönderilmesiyle oluşan ve kiliselerde kullanım yeri bulan organon çalgısının mucidi olarak eski Yunan felsefesinin bu konuda önemli çalışmalar yaptığına gönderme yapılmaktadır. Firdevsi’nin *Şehname*’sinde de geçtiği söylenen (Kalender 1999: 264) bu hikayede müziğin icat ile değil keşif ile ortaya çıktığı, yani rüyanın yönlendirdiği aklın müziği bulduğu, müzik ile teorisinin birbirinden ayrılmaz bütün oldukları, peş peşe görülen rüyaların hak olduğu, insanın aradığı bilgilerin doğada var olduğu, teltinlak ve havatınlak çalgıların ortaya çıkışı, müzik seslerinin tek-tel/ mutlak-tel/ monokort üzerinde oranlarla tespiti, vahiy olmasa bile akılla Allah’ın bulunabileceği, müzikle birlikte söylenen kasidelerin/ ilahilerin kişiyi hakka yönlendirdiği, filozof ya da düşünen insanların gelişime katkıda bulundukları, hikmetin insanı dünya hırslarından uzaklaştırdığı ve sonunda insanların onlardan hikmet öğrenmek için etraflarında bulundukları söylemleri özetlenmiş oluyor. Eserin yazıldığı tarihe yakın İncillerde organon çalgısının taşınabilir ve kiliselerde yerleşik modelleri, çalgının o dönemdeki Hristiyan dini müziği içindeki önemi hakkında bir fikir verebilir.

Resim-2-XIII ve XIV. yüzyıllarda taşınabilir organon ve kilise organon çalgısı, yeni adıyla kilise orgu minyatürleri (*Bible*, Morgan Library and Museum, MS.M.969, vr. 128a, yazım tarihi 1275-1299 arası; Royal Library of Belgium, KBR MS.9961-62, vr. 066a, tahmini yazım tarihi 1300-1325 arası).

223

Anadolu'da hatta Suriye, Mısır gibi bölgelerde kilise orgu ile tanışan Türkler için bu mitik hikayeler önem taşımaktaydı. Nitekim kilise orgunun Farabi tarafından icat edildiğinden söz eden müzik eserleri de yazılmıştır. Bu bilgiler aynı zamanda birlikte yaşamaya başlayan farklı kültürleri, diğer bir anlamda Batı-Doğu bilgilerini ortak bir kültürde birleştirme veya anlama çabalarından kaynaklanmaktaydı.

3.3-Müzik Teorisi:

Mehmetşah Fenârî'nin ansiklopedisine göre müzik ilminin ikinci konusu müzik teorisi. Şöyle der:

“İkinci asıl: Bu ilimde bulunan nazariyatı/görüşleri açıklamaktır. Bu konu iki müzik (lahneyn) konusunu kapsar. Birincisi nağmelerin uyumluluk (münasebet) ve uyumsuzluk (münaferet) açısından durumlarıyla ilgili açıklamalar. İkincisi nağmeler arasındaki aralıklar (zamanlar) hakkında açıklamalardır. Nağmelerin bestelenmesiyle (terkibini) oluşan lezzetin sebebi iki açıyla açıklanır. Birinci açı bestenin (telif) uyumlu olması; ikinci açı seslerin canlılar için uygun bestelenmesidir. Canlılara gam arız olduğunda elemelerini ya da gam gideren sevinçlerini canlandı-

ran şüphesiz çeşitli seslerin ortaya çıkarılması, tizlik ve peslik uyumları doğal olarak düzenlendiği zaman bu durumun devamlılığını (ülfeti) arttırır. Ve nefsanî hallerin çeşitliliği sebebiyle [müzik] seslerinde çeşitlilik oluşur, böylece nefis ondan lezzet alır, çünkü hepsi lezzettir.” (Hüsrev Paşa, vr. 166a)

Mehmetşah Fenârî'ye göre müzik ilminin ikinci asıl konusu olan nazariyatın ilgilendiği temel konu nağmelerin aralıkları, seslerin tizlik ve peslik uyumuyla insana lezzet veren besteleme konusu, seslerin birbiriyle lezzet verecek şekilde düzenlenmesi kadar insanın lezzet alacak şekilde bir müzik ürünü haline getirilmesi konusundaki temel görüşlerdir. Yazara göre insana etkisi açısından nağmelerin tizlik ve peslik durumları çeşitlilik gösterir.

3.4-Nağmelerin Uyum ve Uyum Oranları:

Mehmetşah Fenârî'nin ansiklopedisine göre müzik ilminin üçüncü konusu, belirtilen uyum ve uyumsuzluk oranlarıdır, yani müzik nazariyatının üzerine kurulduğu müzik seslerinin matematiksel oranlarıdır. Şöyle der:

“Üçüncü asıl: Nağmelerin oranları (münasebeti) konusudur. Bil ki oran tekrar eden [nağme]lerde oluşmaz. Bütün (mecmu') aralıkların oluşumunda çeşitlilik olduğu zaman, aralıklardan birinin diğerine ziyade olmasıyla oluşan oran (nisbet), ya uyumsuzluk (münafaret, istenmeyen) veya uyum (muvafakat [: müt-tefik]) oranıdır.

Uyum, fiilen yani teorik olmayan farklılığın (mütefavit) misli bir farkla (tefavüt) veya kuvvetle, yani “teorik olanın misli”nin anlamı kendisini bir kere daha tekrar etmekle hasıl olana kuvvette kendisinin bir katı (misli ile) olanla çoğaltılmasıdır.

Birincisi: nağmelerin biri, diğerinin iki katı (ed'af'ı) olur, sekiz ve dört gibi. Dört sayısının farkı (tefavüt), küçük sayının katı olur.

İkincisi, iki kısımdır. Bu iki kısımdan birinin kuvvetçe farklılığı temsil eden bir farkla [oranlı uyum] olması, iki kısımdan birinin diğerinin tam katına ilave parçasının olması, farkın cüzle, farklılık mislinin ise kuvvetçe olmasıdır. Bunlara misl ve cüz (tam/kat ve parça) oranı denir. En şerefli çeşidi misl ve nısf (tam/kat ve yarım) oranıdır, $1+1/2$ gibi; sonrasında misl ve sülüs (tam/kat ve üçte bir) yani $1+1/3$ gibi. Ve bunun üzere [kıyasla].

Bu iki kısmın ikincisi farklılığın, kuvvetle farkın misli oranı olmasıdır. Yani iki nağmeden birinin diğerinin iki kat misli (misli-i ed'afı) olmasıdır. Bir nağmenin emsal katlarıyla fark (emsalleriyle tefavüt), diğer nağmenin kuvvetle fark miktarı misli olan orandır. Buna ed'af (iki kat) oran diye isimlendirilir. Bunun ilki üçün katı oranıdır, 2 / 6 gibi. Sonrasında dördün katı oranıdır, 2 / 8 gibi. Sonrasında beşin katı oranıdır, 2 / 10 gibi. Bunun üzerine [kıyasla].

Müttefik oran üç çeşit üzeredir. Birincisi büyük oran (uzma), bu tam orandır, sekizli diye isimlendirilir. Ve kat oranına iki sekizli denir. İkincisi orta (vusta), bu bir tam ve yarım oranıdır, buna beşli denir. Ve bir tam ve üçte bir oranına, dördlü denir. Üçüncüsü küçük (suğra), tam ve parça/kesir yani bir tam ve dörtte birden başlar, istendiği kadar olur. Birinciden kullanım iki sekizli, sonuncusundan kullanım arttıkça artar; nağmenin en küçüğünün yarısının yarısının yarısının yarısı olur. Allah en iyi bilendir.” (Hüsrev Paşa, vr. 166a-166b).

Mehmetşah Fenârî'nin verdiği bilgiye göre müzik ilminin üçüncü asıl konusu nağmelerin uyumunu sağlayan uyum oranlarından söz etmektir. Sözü edilen kısım özet olduğu için bazı açıklamalar gerektirmektedir. Burada adı geçen oranlar hakkında açıklamaları, eserin kaynağı olan Fahreddin Râzî ve eseri hakkında bilgi verdikten sonra “Tercüme hakkında açıklamalar ve terimler”den oluşan ayrı bir başlıkta vereceğiz.

4-Eserin Kaynağı Fahreddin Râzî'nin Eseri:

İlimler ansiklopedisi geleneği içinde en çok bilinen eser Farabî'nin *İhsaul-ulum* adlı eseri gibi Fahreddin Râzî de bu geleneğe *Câmiu'l-ulûm* adlı eseri ile katılmıştır. Râzî, Mehmetşah Fenârî'nin müzik ilmi konusunda kaynağı olması dolayısıyla makale içinde kısaca yer almaktadır.

Fahreddin Râzî (d.1149, Selçuklu başkenti Rey'de doğdu- ö. 1210 Herat), otuz yaşında iken 1178'de Harzemşahlar döneminde yazılmış *Câmiu'l-ulûm* adlı eserinin Türkiye nüshalarının bazılarında 40 ilim (Ayasofya, nr. 2205 ve nr. 3832), bazılarında ise 60 ilim vardır (Nuruosmaniye Ktp. nr. 3760, Ramazan 904/1499 tarihli 261 vr, müzik ilmi vr. 214-218/263). Bazı araştırmalarda ise *Hadâiku'l-envâr* adlı eserinde 60 ilimden bahsettiği, *Câmiu'l-ulûm*'un bu anlamda eksik olduğunu yazarlar. Fakat *Câmiu'l-ulûm* eserin ruhuna daha uygun bir isimdir. Diğer taraftan benzer konularda iki eser yazmasının za-

manın siyasi durumundan dolayı olduğu da iddia edilir. 60 ilimden bahseden *Câmiu'l-ulûm*'un ilk yazılış tarihi olan 1178'den (Kurtuluş 1993: VII, s. 134) daha sonra, muhtemelen Herat'a yerleştiği 1200 tarihinden sonra zenginleştirerek ikincisini yazdığı anlaşılmaktadır.

Râzî, altmış ilimden bahseden *Câmiu'l-ulûm* (NO Ktp., nr. 3760, vr. 214-218/263; Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1759, vr. 150b-151b) adlı eserinin 48. bölümünde müzik ilmine yer vermiştir. Râzî'nin müzik bölümünü yazarken İbn Sina'nın öğrencisi İbn Zeyle'nin *el-Kafl-ı fil-musika*'sından yararlanmış olduğu (Coşguner-Çakıroğlu 2016: 12; İbn Sina ve İbn Zeyle'nin eserleri Türkçeye tercüme edilmiştir. Öncel 2018; Turabi 2002) belirtilir. Râzî'nin verdiği bilgileri müzik tarihi içindeki yerini ve önemini kavramak için öldüğünde Sistemciler Ekolünün kurucusu Safiyyüddin Urmevi'nin (1216-1294) henüz doğmamış olduğunu unutmamalıyız. Râzî'nin yazdıkları Müzik Tarihi Yazım Dönemi'nin bir eseridir. Râzî, *Câmiu'l-ulûm*'da müzik ilmini dokuz asılla açıklar, Fenari'nin eseri ile karşılaştırabilmek için eserdeki dokuz aslın konuları şunlardır:

Birinci Asıl: Sesin hakikati ve çeşitleri; **İkinci Asıl:** Sesin tizlik ve peslik sebepleri; **Üçüncü Asıl:** Barbat'taki tellerin isimleri; **Dördüncü Asıl:** Musikinin ne olduğu; **Beşinci Asıl:** Nağmelerin uyum ilişkisi; **Altıncı Asıl:** Kuvvetçe farklılıklar temsili fark oranları (kuvvetçe pay mislinden payda oranları hakkında); **Yedinci Asıl:** Oranları olan diğer aralıklar; **Sekizinci Asıl:** Her sesin özel uyumlu durumu; **Dokuzuncu Asıl:** Bu ilmin şerefi/değeri.

Fahreddin Râzî'nin Farsça *Câmiu'l-ulûm*'un üç yazmasından (Britanya Müzesi Kütüphanesi'nde -yazma 7.asır-, Meşhed Asitân-i Kuds-i Razavî Kütüphanesi'nde -yazım tarihi bilinmiyor- ve Tahran Melik Kütüphanesi'nde -yazım tarihi Muharrem 993/1585- bulunan yazmalar) hareket ederek edisyon kritik metotla müzik bilimi metnini yayınlayan Emir H. Purcevadî'nin yayınlanan makalesinden (1994: 216-238) yapılan Türkçesini Coşguner ve Çakıroğlu (2016: 10-16) yayınlamışlardır.

Râzî'nin verdiği bilgiler için de müziğin etkili olması için yazdıkları dikkat çekici bilgilerdendir. Müziğin insana etkisi hakkında eserinin müziği açıklayan “sekizinci esas”ında: “Eğer insanda mutluluk ve sevinç hisleri uyandırmak istersen bu durumda müziğin “pes seslerden tiz seslere doğru” bir seyiri olması gerekir, böylece nefis hüzünden mutluluk ve sevince doğru yükselir. Hüznün ve mateme, yasa uygun bir müzik eseri çalmak istersen müzik sesleri “tizden peslere doğru” olması gerekir, böylece nefis mutluluktan hüznün derecelerine

inebilir. İnsanı düşündüren melodinin müzik sesleri ise “ağır/sakıl” tempoda; şehvani, zevklere sürükleyen melodi ise “hızlı/hafif” tempoda olması gerekir” der (Çoşguner-Çakıroğlu 2016: 15).

Fahreddin Râzî'nin başlı başına bir “müzik risalesi” (Yavuz 1995: 94-95) yoktur, araştırmalarda bu ifade yanlış kullanılmıştır. Müzik ilmi makalesinin bulunduğu Farsça *Câmiu'l-ulûm* adlı eser bir ilimler ansiklopedisidir, dolayısıyla onun müzik ilmi tanıtımında Farabi veya İbn Sina gibi diğer müzik teorisyenlerinin müzik eserlerinde yazdıkları kadar geniş bilgiler aranması doğru değildir. Ansiklopedik bilgilerde eksikliklerin olması doğaldır. Dolayısıyla bazı ifadelerin anlaşılması için konuyla ilgili ayrıntılı bilgi gerekmektedir. Nitekim Purcevadî (1994: 94/222), Râzî'nin verdiği bilgileri anlamak için İbn Sina, İbn Zeyle ve Farabî'nin eserlerine başvurmuştur. Mehmetşah Fenâri'nin eseri de aynı şekilde ansiklopedik bilgi verme özelliği taşıyan özet bir müzik ilmi tanıtımıdır. Râzî ile Fenâri'nin eserleri arasındaki benzerliği şöyle özetleyebiliriz:

Mehmetşah Fenâri'nin *Unmûzecu'l-ulûm* adlı ansiklopedisindeki müziğin ortaya çıkışını anlatan birinci asıldaki Pisagor hikayesi Râzî'nin müzik ilminde dokuzuncu aslın konusudur, hemen hemen aynı şekilde anlatılmaktadır. İkinci asılda anlatılanlar Râzî'nin müzik ilminin dördüncü aslında vardır. Râzî'nin dördüncü asılda verdiği “ika” teriminden söz etmemiştir. Mehmetşah Fenâri'nin üçüncü aslında anlatılanlar Râzî'nin yazdığı müzik ilminde beşinci, altıncı asılda vardır. Fahreddin Râzî altıncı asılda konuyu “en küçük aralık tanini” terimiyle bitirmiştir. Mehmetşah Fenâri, tanini terimini nendense almamıştır. Yukarda ellezi bil-erbaa terimi geçti diye, Râzî'deki yedinci asılda anlatılanlar içinde aynı terimin geçmesinden dolayı Fenâri yedinci asıldan hiçbir cümle almamışa benzemektedir. Ancak benzer bilgiler Mehmetşah Fenâri'nin müzik ilmi anlayışında Râzî'nin eserinin doğrudan kaynaklık ettiğini ve özetlediğini göstermektedir.

5-Tercüme Hakkında Açıklamalar Ve Terimler:

Mehmetşah Fenâri'nin özellikle üçüncü asılda anlattığı sesler arasındaki oranlar konusunun anlaşılması başta olmak üzere, terimler açısından da bazı açıklamalara ihtiyaç vardır. Bu iki durumu ayrı ayrı bölümler halinde ele almak gerekmektedir.

5.1-Mehmetşah Fenâri'nin yazdığı üç asıldan ilk ikisinin anlaşılmasında ve Türkçeye çevriminde bir zorluk bulunmamaktadır. Fakat üçüncü asılda kullanılan Arapça metin sadece terminoloji sıkıntısından dolayı değil, dönemin

bilimsel ifadesi için kullanılan kelimelerin karşılıkları açısından da anlaşılması güç cümleleri barındırmaktadır. Bunun için kelime anlamı mı, zamanın bilimsel ifadesi mi, günümüz ifadeleri mi çeviride esas alınmalı konusunda kararsızlıklarla karşılaşmaktadır. Bu amaçla kaynağı olan Fahreddin Râzî, onun da kaynağı İbn Zeyle, İbn Sina'nın yazdığı benzer cümlelerin diğer mütercimlerce yapılan çevirileri de göz önünde bulundurulmak zorundadır.

Mehmetşah Fenâri'nin üçüncü aslında tercümesinde güçlük barındıran ilk cümle Arapça “muvaḥakat, tefavüt misli'l-mütefavit bi'l-fiil” cümlesidir. Cümlelerin benzeri ya da terimleri Fahreddin Râzî'nin kaynağı olan İbn Zeyle (Öncel, 218) ve İbn Sina'nın eserlerinde de geçmekte olmalıdır. Nitekim İbn Sina çalışmalarında bu cümlelerin benzerlerini veya aynısını bulmaktayız. Kolukırık'ın İbn Sina çalışmasında “Beraberinde farklılık bulunarak fiilen birbirinin dengi olan uyum” (Kolukırık 1999: 30); Turabî'nin İbn Sina çalışmasında “farklılığın içinde bi'l-fiil temsil edildiği uyum” (Turabî 2002: 96, 97) şeklinde karşılık bulmuştur. Kelime anlamlarından yola çıkarak benim yaptığım çeviri “fiilen yani teorik olmayan farklılığı temsil eden bir farkla uyum oranı” olmuştur. Konu oranlarla uyum olduğu için günümüz bilimsel ifadesiyle “paydayı temsil eden pay oranında uyum” denebilir. Purcevadi ise Râzî'nin müzik ilmini inceleyen makalesinde “tefavüt ve mütefavit” kelimelerinin kast ettiği anlamlar üzerinden ifadeye, “mütefavit, haşiye-i uzma ve haşiye-i suğra sayılarını temsil eder, onların aralarındaki muhtelif sayılar tefavüt kelimesiyle ifade edilir” (Purcevadi, 1994: 90/218) diyerek pay ve paydadan oluşan kesir sayıları terimine bir açıklık getirmiştir. Mehmehşah Fenâri'den önce muvaḥakat, tefavüt, mütefavit ve misl kelimelerinden oluşan terimler Fahreddin Râzî, İbn Zeyle, İbn Sina metinlerinde kullanılan ifadelerdir. Bu nedenle bu makalede onlar hakkında yapılan çalışmalardan yararlanılmıştır.

Yukarıdaki paragrafta üzerinde durduğumuz “muvaḥakat, tefavüt misli'l-mütefavit bi'l-fiil” cümlesinin hemen ardından “ev bi'l-kuvve: yani kuvvetle” ifadesi gelmektedir. Yani “tefavüt misli'l-mütefavit bi'l-kuvve” cümlesini de tercüme etmeğe çalıştığımızda Turabî “farklılığın içinde bi'l-kuvve temsil edildiği uyum” (Turabî 2002: 96, 97; İbn Sina 1956: 14, 15, 16) derken bence “kuvvetçe yani teorik olan farklılığı temsil eden bir farkla uyum” şeklinde tercümesi daha uygundur. Fakat Fenâri cümlelerin devamında anlamını “kendisini bir kere daha tekrar etmekle hasıl olan oranla kuvvette yani teorik olanın kendisinin iki katı (misli ile) olanla çoğaltılmasıdır” şeklinde açıklamaktadır. Bunu biraz daha oranlar bilgisiyle açıklamaya çalışırsak “pay kendini aynen

tekrar ederken $1/2$, $1/4$ gibi paydanın kuvvetinin çift/iki kat çoğaltılmasıdır” şeklinde açıklaması yapılmalıdır.

Özetle zamanın felsefi terimleri gereği bu cümlelerde oranlarla birlikte kullanılan “bi'l-fiil”in karşılığı “teorik olmayan”, “bi'l-kuvve”nin karşılığı “teorik olan” anlamları ile açıklamaların yapılması önemlidir. Günümüz okuyucusunun anlaması için terim çevirileri önem taşımaktadır. “Bi'l-fiil” ve “bi'l-kuvve” gibi dönemin felsefi/riyazi terimleri açısından beni uyaran arkadaşşıma teşekkür ederim.

Mehmetşah Fenârî'nin özet cümlesini Purcevadi'nin (1994: 90/218) makalesinde verdiği şu açıklamadan daha net anlaşılabilir:

Müttefik Aralıklar	1-Tefavüt misli mütefavit, fiille olan.	
	2-Tefavüt misli mütefavit, fiille olmayan.	1- Tefavüt misli mütefavit, kuvvetle olan (yani misl ve cüz oranı: tam ve parça; tam ve kesir oranı).
		2- Mütefavit misli tefavüt, kuvvetle olan (yani ed'af oranı; iki kat oranı)

Mehmetşah Fenârî'nin anlatımında yine uyumun ikinci çeşidinin birincisini anlatırken Arapça “tefavüt misle'l-mütefavit bil-kuvve” ifadesini kullanır. Kelime anlamlarıyla çeviri “kuvvetçe yani teorik olarak farklılığı temsil eden bir fark” oranında uyumdan söz etmeyi gerektirir. Fakat bunun anlamı oranlar bilgisine çevrildiğinde, “misl ve cüz” yani “tam sayı yanında kesir”, yani “bileşik kesir” oranı anlamına gelmektedir. Müzik seslerinin içinde tam sayılı kesirin en değerlisi “misl ve nısf” yani “tam ve yarım” oranıdır.

Mehmetşah Fenârî'nin anlatımında yine uyumun ikinci çeşidinin ikincisini anlatırken “mütefavit mislüt-tefavüt bi'l-kuvve” ifadesini kullanır. Türkçeye kelime çevirisi “kuvvetle yani teorik olmayan farkın temsili farklılık oranı” denebilir. Diğer bir terimle “ed'af” denen bu oranlama örneklerden daha iyi anlaşılabilir. Verilen örnekler 3, 4, 5 üzerinden verilmiştir (bk. Metin). Mehmetşah Fenârî metinde görüldüğü gibi uzma, vusta, suğra (büyük, orta, küçük oran) olmak üzere üç adet müttefik oranla (uyumlu oran) konuyu birtirmiştir.

5.2-Müzik Terimlerinin Anlamları:

Yukarıda yer alan tercümeden görüldüğü üzere özellikle üçüncü aslı anlamak bir hayli zordur. Bunun sebebi, üçüncü asılda kullanılan eski matematik terimlerinden kaynaklanmaktadır. Bu terimlerin tam karşılıkları yani kelime karşılığı değil matematik terimi karşılığı verilmezse, cümleler doğru anlaşılamazlar. Bu sebeple bu tür kısa metinleri anlaşılır halde çözmek bir hayli güçtür. Bu güçlük hem terimlerin eski olmasında hem de sözlüklerde istenen karşılıklarının bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Daha da önemlisi cümlelerdeki mefhum/kavram dünyasının farklılaşması anlaşılabilirliği arttırmaktadır. Çeviriler genellikle kelime karşılıkları ile yapıldığında anlaşılabilirlik belirgin olarak ortaya çıkmaktadır. Biz bu kısa metni günümüz müzikoloğu için anlaşılır hale getirmeğe çalıştık. Yine de oranların anlaşılması için konuyla ilgili biraz daha bilgiye ihtiyaç vardır. Mehmetşah'ın makalesinde geçen terimler, oranlar ve bu oranlar hakkında açıklamalar alfabetik sırayla şöyledir:

Bu'd: aralık, eb'ad: aralıklar.

Dı'f: kelime anlamıyla “iki kat, bir birimin iki katı” demektir, iki dörtlüden oluşan bir sekizli için “dı'f” denilmiştir, bir oktavdır, sayısal değeri $2 = 2/1 = “ellezi bi'l-küll”$: sekizli. Sekizlinin Pisagor'dan beri en iyi uyumlardan biri olduğu biliniyordu (Rauf Yekta 1986: 32; Aslan 2006: 324). Dı'f terimi Farabi'den (1967: 190) beri bilinmekteydi. Metinde “uzma/büyük oran/aralık” olarak da tanımlanmaktadır, müttefik üç orandan biridir. Ayrıca bk. Ed'af ve Ellezi bi'l-kül.

Erbaatü'l-ed'af (el-isneyn ve's- semâniye): kelime anlamıyla “dördün iki katıyla” oranı, yani $4 = 8 / 2$ demektir. Bu orandaki aralık “ellezi bi'l-küll merreteyn” yani “iki sekizli: iki oktav” diye isimlendirilir. Farâbi “erbaatü'l-ed'af” yerine “erbaatü'l-emsâl” terimini kullanmıştır (Farabi'nin 1967'de eserini yayınlayan Hâşebe'nin notundan Purcevadi 1994: 91/219).

Ellezi bi'l-erbaa (es-selase ve'l-erbaa gibi): $4 / 3$, dörtlü. Dörtlünün Pisagor'dan beri en iyi uyumlardan biri olduğu biliniyordu (Rauf Yekta 1986: 32; Aslan 2006: 323). Metinde bir beşli, “vusta/orta oran/aralık” olarak da tanımlanmaktadır, müttefik üç orandan ikincisi olan vusta aralıktan biridir.

Ellezi bi'l-hamse (el-isneyn ve's-selase gibi): $3 / 2$, beşli. Beşlinin Pisagor'dan beri en iyi uyumlardan biri olduğu biliniyordu (Rauf Yekta 1986: 32; Aslan 2006: 323). Metinde bir beşli, “vusta/orta oran/aralık” olarak da tanımlanmaktadır, müttefik üç orandan ikincisi olan vusta aralıktan biridir.

Ellezi bi'l-kül: $2 / 1$ veya $4 / 3$ (dörtlü) + $2 / 3$ (beşli) = $2 / 1$, sekizli. Dı'f ile eş anlamlıdır, "dı'f" daha eski bir terimdir, Müzik Tarihinin Yazım Dönemi terimlerindendir. Metinde bir sekizli, "uzma/büyük oran/aralık" olarak da tanımlanmaktadır, müttefik üç orandan biridir.

Ellezi bi'l-küllî merreteyn: $2 / 1$ (sekizli) + $2 / 1$ (sekizli) = $4 / 1$ veya $4=8/2$, iki sekizli, iki oktav (Aslan 2006: 323).

Ed'af (dı'f ve ed'af kelimeleri Arapça aynı kökten): iki kat, 4 ve 8 arasındaki iki kat ilişkisi gibi. Sekiz, 4'ün iki katıdır. Veya 8 ve 16 arasındaki gibi. Ayrıca bk. Dı'f, ed'af'ın çeşitleri için bk. erbaatü'l-ed'af, hamsetü'l-ed'af, selâsetü'l-ed'af.

Hamsetü'l-ed'af: kelime anlamıyla "beşin iki katı"na oranı, yani $5=10/2$ demektir.

Misl: bir tam, bir kat. Emsal: katlar. Ed'af ve emsal kat anlamında olmakla bereaber, her emsal, ed'af değildir (Can 2001: 131). Ayrıca Bk. Erbaatü'l-ed'af ve selâsetü'l-ed'af.

Misl ve cüz (tam ve kesir): 1 tam+ $1 / 2$ (misil ve nısf) ile başlar 1 tam+ $1 / 4$ (misil ve rub') gibi devam eder. Tam sayılı kesir.

Misl ve nısf (tam ve yarım): 1 tam+ $1 / 2=3 / 2$, ellezi bi'l-hamse: beşli.

Misl ve sülüs (tam ve üçte bir): $4 / 3=1$ tam+ $1 / 3$, ellezi bi'l-erbaa: dörtlü.

Muvafakat: uygunluk, müttefik uyum, uyum.

Münâferet: istenmeyen, uyumsuzluk.

Münâsebet: nağmelerin oranlanması, uyumluluk, nağmelerin uyumu.

Mütefâvit: Kelime anlamı "çeşitli, farklılık, çeşitlilik" demektir; oranlar bahsinde ise "büyük sayı" için "mütefâvit" kullanılmıştır (bk. Tefâvüt). Farabi zamanından beri, hâşiye-i uzma ve hâşiye-i suğra (Farabi 1967: 197) terimlerinin karşılığı olarak mütefâvit ve tefâvüt kelimeleri kullanılmıştır. Bir aralığı oluşturan oran a / b şeklinde temsili sayılarla formüle edilir. Burada iki sayı vardır a, b . Bu oran sayılarına "hâşiye" denir. Bir oranda birbirine eşit olmayan iki sayının büyüğüne hâşiye-i uzma (büyük oran sayısı), küçüğüne hâşiye-i suğra (küçük oran sayısı) denmiştir. Yani matematiksel formülle iki sayı $a > b$ ise a / b oranında a temsili sayısına hâşiye-i uzma (büyük hâşiye), b sayısına ise hâşiye-i suğra (küçük hâşiye) denilmiştir (Can 2001: 135). Mütefâvit terimi bugün İran'ın Horasan gibi çeşitli bölgelerindeki müzisyenler arasında "revîş-i mütefâvit" veya "icrâ-yi mütefâvit" (farklı icra: different performance, göçürümlü icra) olarak kullanılmaktadır. Ayrıca bk. Tefâvüt.

Nisbet: oran. Müteneşib: oranlı, orantılı, uyumlu. Müttefik üç oran vardır: uzma, vusta, suğra olarak adlandırılırlardı.

Selâsetü'l-ed'af (el-isneyin ve's-sitte): kelime anlamıyla “üçün iki katına” oran, yani $6 / 2$ demektir. Diğer bir terimle bu aralık “ellezi bi'l-küll ve'l-hamse” (: sekizli/oktav ve beşli) diye isimlendirilir. Farabi “selâsetü'l-ed'af” (üçün katı) yerine “selâsetü'l-emsâl” (üçün misli -yani 6-) terimini kullanmıştır (Farabi 1967: 190; eseri yayınlayan Haşbe'den Purcevani, 1994: 91/219).

Tefâvüt: Kelime anlamı “fark” demektir; oranlar bahsinde ise “muhtelif sayılar”, “herhangi bir sayı” veya bir oranda bulunan “küçük sayı” için “tefâvüt” kelimesi kullanılmıştır. Metinde “tefâvüt misl-i mütefâvit bi'l-fiil” yani “fiilen yani teorik olmayan paydanın oranından pay” demektir, bu payı paydadın küçük olan “basit kesir”leri kastetmektedir. Diğer kullanım “tefâvüt misl-i mütefâvit bi'l-kuvve” yani “kuvvetçe paydanın oranından pay” demektir, yani “misl ve cüz” örneğinde “misl” oranın kuvveti olmaktadır, cüz ise kuvvete ilave olan oranı temsil eder. Özetle “misl ve cüz”, “tam sayılı kesir” demektir: örneğin “misl ve sülüs” = 1 tam $1 / 3$ demektir, Arapça “sülüs” kelimesi “üçte bir” anlamındadır. Metinde görülen bir diğer kullanım “mütefâvit misl-i tefâvüt bi'l-kuvve” yani “kuvvetçe payı paydasından büyük oran” yani “bileşik kesir” demektir, örneğin “selâsetü'l-ed'af” (Türkçesi “iki kat üç” oranı) ile kastedilen oran $6 / 2 = 3$ demektir. Ayrıca bk. Mütefâvit.

Te'lif: bestelenmiş eser, beste, bir müzik eseri.

Terkib: motif, dizi, beste, besteleme, kompozisyon, parça.

Zaman: aralık, süre.

Aralıklar ve oranlar konusunun açıklamaları için Cihat Can'ın tezine, F. Arslan'ın ve M. Öncel'in eserlerine bakılabilir (Can 2001: 126-127, 131-132, 135; Arslan 2006: 323-325; Arslan 2007: 51-55; Öncel 2018: 63 vd).

6-Eser Yazıldığında Müzik Nazariyatı Ekolleri:

Eserin yazıldığı 1426 yılından birkaç yıl önce Mehmetşah Fenârî'nin çağdaşı olan Abdülkadir Meragi (1353-1434) de bu konular hakkında yazdığı üçüncü kitabının ikinci versiyonu Makâsîdü'l-elhân li's-Sultân Murad'ı (Eserin bu şekilde adlandırılmasının bir zorunluluk olduğu için bk. Uslu 2018a: 118) 1423 yılında önemli bir müzisyen hamisi ve teşvikçisi olan II. Murat'a¹ elçi-

¹ Sultan II. Murat'ın hayranlarından biri olan Neyzen Mustafa Kevseri -1715?-1785?-, edvarında onun adına “hayalimurad, muradhan” adlarını ve tanımlarını verdiği iki makam icat etmiştir: Yalçın 2017: 95, 100; XIX. yüzyıl sonuna kadar bu makam tarifleri Kevseri'yi kaynak olarak kullanan edvarlarda yer almıştır: Köprülü 2019: 36.

lerle göndermiş olması, padişahın etrafında Karamanlıların olmasından dolayı durumdan haberinin olmasıyla Mehmetşah Fenârî'nin Arap edebiyatında yoğunlaşan ilgisini, içinde müziğin de bulunduğu çok yönlü bütünlük bilim dünyasına çekmiş gibidir. Hiç söz etmemiş olmasından Meragî² ve eserinden haberinin olması mümkün olmasına rağmen eseri göremediğini anlıyoruz. Ancak Osmanlı sarayında bir müzik tartışmasının gittikçe yoğunlaştığını biliyor olabilir. Çünkü eserin yazıldığı yıl kabul edilen 1426, Osmanlı sarayında bir taraftan Karamanlı müzik teorisini sayılan Yeni Sistemci Anadolu edvarlarının öncüsü Yusuf Kırşehri Mevlevî'nin (1360?-1425?) eserinin ve görüşlerinin temsil edilmesi (Uslu 2017: 655-679), diğer taraftan Abdülkadir Meragî'nin oğlu Abdülaziz'in (1410?-1470?; Uslu 2014), 1421'den itibaren bulunduğu Osmanlı'nın Edirne sarayında babasının görüşlerini temsil etmesi (1421'de geliş tarihini ilk defa ben tespit etmeme rağmen nedense yanlış olarak 1430 tarihine atfı yapılır: Agayeva 2011: 47; Behar 2020: 19 ve 141), Osmanlı saray müzisyenleri arasında bir müzik teorisi tartışmasını da beraberinde getirmiş, ardından ilk defa 1423'te ve daha sonra 1435'te "Makâsîdü'l-elhân li's-Sultân Murad"ın (Türkçesi Uslu, 2015; Uslu 2019: 17, 37) gönderilmesi tartışmayı alevlendirmişti. Edirne Külliyesi ve içinde Mevlevihanesi yapımının planlanmasıyla Mevlevî müzisyenler de bu tartışmaya katılmışlardı. İstanbul'da Fethullah Şirvanî'nin (ö. 1475) öğrencisi olduğu tespit edilen Mehmet Lâdiki'nin (d.1447?-ö. 1520?) eserlerinde tanımladığı gibi Abdülaziz'in içinde bulunduğu müzik teorisi, "kadim müzik nazariyatı" yani eski Sistemcilerin müzik nazariyatı, Yusuf Kırşehri taraftarları ise yeni/cedid yani Yeni Sistemcilerin müzik nazariyatı olarak görülmeye başlanmıştı. Ayrıca Ladiki, "ehlül-ilim" dediği teorisyenler, "ehlül-amel" dediği icracılar ayrımını da yapmıştı. Buradan "ehlül-ilim" olanın müzik bilmediği fikri hatalı bir çıkarımdır. Eski/kadim müzik görüş "Sistemciler Ekolü" karşısında Osmanlı müzisyenleri daha II. Murat zamanında yeni/cedid müzik nazariyatından oluşan "Yeni Sistemciler" Anadolu müzik ekolü taraftarı idiler (Uslu 2017: 666). Karamanlılar ve Mevleviler kendilerinden gördükleri Yeni Sistemcileri destekliyorlardı. Nitekim Mehmetşah'ın eserini yazdıktan bir yıl

² Mehmetşah Fenârî'nin babası Molla Fenârî ile Seyyid Şerif Cürcani birlikte Kahire'de eğitimde görüşmüş, sonrasında Cürcani, Bursa'ya gelmiş, Şiraz'a ve sonra Herat'a yerleşmişti. Cürcani dolayısıyla Molla Fenârî'den Meragî'nin, Molla Fenârî'nin ise Cürcani dolayısıyla Meragî'den haberi olmuş olmalıdır. Diğer taraftan 1400 yıllarında Celayirli Sultan Ahmed'in Timur'a karşı Yıldırım Beyazıt'tan yardım istemek üzere Bursa'ya geldiğinde müzikte hocası Meragî'nin bestelerinden söz etmesi; Aydın'da 1406'larda eserini yazan Ahmed-i Dai'nin Meragî'den söz etmesi (Uslu, 2015, s. 16) de bu yıllarda Anadolu'da Meragî'nin bilindiğini göstermektedir. Dolayısıyla Mehmetşah Fenârî de Meragî'yi ismen biliyor olmalıdır.

sonra 1427'de Bedr-i Dilşad'ın Muradname'sinde, 1436'da Şükrullah'ın ve 1441'de Hızır b. Abdullah Sultan II. Murad için yazdığı eserlerinde Yeni Sistemcileri temsil edenlerin müzik görüşlerine yer verdiler. 1427'de yıl içinde Mevlevihane'nin bulunacağı Edirne Külliyesi'nin yapımına başlanması bu tercihin güçlenmesine yol açmıştır.

7-Müzik Tarihi Açısından Unmûzec-Müzik Bilgisinin Yeri:

Konuya iki açıdan bakmak gerekmektedir. Bunlardan birincisi kendisinden önce yazılanlara getirdiği yenilikler. İkincisi yazdıklarının kendisinden sonrakilerde bıraktığı etkiler.

Mehmetşah Fenâri bu eseri yazarken sanıldığı gibi Fahreddin Râzî'nin eserini taklit etmiş, kaynak olarak kullanmış görünüyor. Çünkü Mehmetşah'ın müzik ilmi hakkında verdiği bilgiler Râzî'nin verdiği bilgiler arasında mevcuttur. Her ne kadar Râzî'nin eserinde 48. ilim, Mehmetşah Fenâri'nin eserinde 65 veya 67. ilim müzik ilmi olarak sıra sayıları farklı olsada bilgilerdeki ortak noktalar onu kaynak olarak kullandığını göstermektedir. Râzî verdiği bilgiler arasında müzik ilminin değerli bir ilim olduğuna “dokuzuncu aslı” ayırmıştır. Eserini yazdığı yer Mevleviler diyarı olduğu için Mehmetşah Fenâri bu kısma ihtiyaç duymamış olabilir. Her iki müzik ilmi makalesi üzerinde yapılan karşılaştırmadan Mehmetşah, F. Râzî'nin eserindeki bilgilerle yetinmiş, farklı bir bilgi vermemiştir, hatta daha özet bir bilgi aktarımında bulunmuştur.

Mehmetşah Fenâri, Mısır seyahati dolayısı ile yine Râzî gibi ilimler ansiklopedisi yazan İbnü'l-Ekfâni'nin (ö. 1348) *İrşâdu'l-Kâsıd* adlı eserini duymuş olsa da kaynak olarak kullanmadığı müzikle ilgili yazdıklarından anlaşılmaktadır. Belki de bu yüzden Taşköprizade (1495-1561), 1550'lerde yazdığı eserinde İbnül-Ekfâni'nin kitabındaki müzik ilminden yararlanmayı tercih etmiştir (Uslu 2018b: 110).

Mehmetşah Fenâri'nin yazdıkları arasında dikkat çeken Pisagor'un rüya ile müzik bilimi hikayesi, daha sonraki müzik eserlerinde de anlatılan bir hikaye olmasıyla onları etkilemiştir³. Bazı müzikologlar bu hikayenin Anadolu'da ortaya çıktığını düşünerek dönemi Batını Musiki Dönemi olarak adlandırmalarına sebep olan müziğin icadı hikayelerinden biridir. Gerçekte ise bu hikayenin Anadolu'dan önce Fahreddin Râzî tarafından yazıldığını görüyoruz. Onun kaynak olarak kullandığı aynı zamanda bir müzisyen olduğu belirtilen

³ Bunlardan biri Mehmet Ladiki'nin 1484'de yazdığı Fethiyye'si, bir diğeri Katip Çelebi'nin Keşfüz-zünun'u, Hafid Efendi'nin 1783'de yazdığı Dürer adlı eseridir.

İbn Zeyl'e'nin (ö. 1048) de İsfahan dışında bulunduğuna dair bir kayıt yoktur. Bu gerçek, Pisagor'un müziği rüya ile icat etme hikayesinin çıkış yerinin Anadolu olmadığını ortaya koymaktadır. Bu hikaye, Ortaçağ'da Türklerin yoğun olarak bulunduğu şehir olarak belirtilen İsfahan'da Türkler tarafından ortaya çıkarılmamış ise bir acem hikayesidir. Râzî'nin yaşadığı bölge Rey, Curcan, Meraga, Serahs, Semerkant, Herat olup Anadolu'ya hiç gelmemiştir. 1210'da ölümünden sonra öğrencileri tarafından kitaplarının Anadolu'ya kadar yaygınlaştığı (Uludağ 2014: 147), *Câmiu'l-ulûm* kitabı kanalıyla Pisagor hikayesinin Anadolu'ya gelmiş olduğu anlaşılmaktadır. Pisagor'un demircilerden sonra bir mağarada inzivaya çekilip 24 gün riyazetle 24 makamı bulması ise Mehmetşah Fenâri'den sonra hikayenin zenginleştirilmesiyle ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Yazdıklarında müziğin haramlığı konusunda bir ifadeye rastlanmaması, babası Molla Fenâri ile Mehmetşah Fenâri'nin müzik konusunda müziğe karşı olanlar gibi düşünmediklerini göstermektedirler⁴. Ancak onların müzik konusundaki bu anlayışları yaklaşık yüz yıl sonra Kanuni döneminde 1538'de yasağa dönüşmüştür. Taşköprizade'nin 1550'lerde yazdığı eserde tescil edilmiştir. Bu yasaklı anlayış 1580'li yıllara kadar sürmüş, Sonrasında da ortaya çıkan Kadızadeliler hareketi zaman zaman bu yasaklı anlayışı Saray uleması ve Saray idaresine dayatmışlardır.

⁴ Günümüz için bir değerlendirme bk. İlmihal II İslam ve Toplum, 2011, s. 105-112.

SONUÇ

Bu makalede Osmanlılarda ilk ilimler ansiklopedisi *Unmûzecu'l-ulûm* (ilimlerin örnekleri) adlı Arapça eserde bulunan müzik ilmi incelenmiştir. Makalede eserin yazarı Mehmetşah Fenârî'nin hayatı (bazı tarihler ilk defa bu makalede ifade edilmiştir), *Unmûzecu'l-ulûm* adlı eserinin yazmaları, eserdeki müzik ilminin tercümesi, bilginin kaynağı Fahreddin Râzî ve eseri, tercüme hakkında açıklamalar ve geçen müzik terimlerin anlamları, eserin yazıldığı zamanda iki önemli müzik nazariyatı tartışmaları ve oluşumu, eserin Osmanlılarda etkisi veya müzik tarihi içindeki yeri ortaya konmuştur.

İlk defa 1426'da Karaman'da yazıldığı tespit edilen eserde müzik ilmi üç bölüm halinde anlatılmıştır. Birinci bölümde Pisagor ile ilgili müziği buluşunun hikayesi vardır. İkinci bölümde müzik ilmi konularından ikincisinin sesin tizlik ve peslik durumlarını. Üçüncü bölümde seslerin arasındaki oranlardan bahsetmektedir.

Sesler arasında oranlardan terimler kısmında listelediğimiz, “uyum” için gerekli “muvaafakat, münâferet, nisbet, münasebet” terimlerini; “aralık” (bu'd veya zaman) çeşitlerinden sekizli (di'f = ellezi bi'l-küll= 2/ 1=2 oranı), iki sekizli (ellezi bi'l-küll merreteyn = erbaatü'l-ed'af= 8 / 2= 4 oranı), dörtlü (ellezi bi'l-erbaa= 4 / 3 oranı), beşli (ellezi bi'l-hamse= 3 / 2 oranı) aralıkların müzik sesleri ve nazariyatı için önemini göstermiş olmaktadır. Bu ansiklopedik eser sayesinde İslam kültürünün müzik terimleri Anadolu müzik ilmine taşınmıştır.

Bu makalede incelenen, müzik tarihi içinde Yeni Sistemciler Döneminin başlangıcında müzik ilminden ilk defa ansiklopedik bilgiler veren Fenârî'nin eseri, Osmanlıların kuruluşunda müziğe ve müzik bilgisine yaklaşım açısından da önem taşımaktadır. Bu makalenin tespitlerinden olarak Anadolu'dan çıkmadığı anlaşılan Pisagor'un müziği keşif ve icat edişi hikayesi, Fahreddin Râzî felsefesinin bir yansıması olsa bile, Fenârî'nin eserinde yer alan müziğin oluşumu hikayesinin daha uzun yıllar müzik ilmi eserlerinde aktarılmış olması ve *Unmûzecu'l-ulûm* nüshalarının XIX. yüzyıla kadar kopyalanmış olması, daha sonraki yıllarda da ansiklopedinin uzun süren etkisini göstermektedir. 1426'da müzik ilmi hakkında Anadolu'da ansiklopedik bilgi konusunun araştırılması Türk müziği tarihine ve müzik literatürüne ve müzik terminoloji tarihine katkı sağladığı düşünülmektedir. Ek olarak Süleymaniye Kütüphanesi Ali Paşa 2781 nolu yazmanın sayfaları verilmiştir.

KAYNAKLAR

- Agayeva, S. (2011). "Osmanlı Sarayında Azerbaycanlı Musikişinaslar", *Has Bahçede Ayş u Tarab*. ed. Halil İncalık, İstanbul İş Bank yay., s. 47-60.
- Arslan, Fazlı (2007). *Safîyyüddin Urmevi ve Şerefiyye Risalesi*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi yay.
- Arslan, Fazlı (2006). "Nasîruddîn et-Tûsî ve Mûsikî Risâlesi", *Dini Araştırmalar Dergisi*. IX/26, Ankara, s. 317-337.
- Aykut, Ayhan (1991). "Ansiklopedi". *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.III, s. 217-227.
- Azamat, Nihat (1996), *II.Murat Devri Kültür Hayatı*, doktora tezi, MÜ Türiyat Araştırmaları Enstitüsü
- Behar, Cem (2020), *Orda Bir Musiki Var Uzakta*, İstanbul: YKY yay.
- Bible. MS M.969, vr. 128a, in the Morgan Library and Museum (online: ica.themorgan.org Er.tarihi 15.04.2019); KBR Ms. 9961-62, vr.066a, in Royal Library of Belgium, yazım tarihi 1300-1325 (online: manuscriptminiatures.com/ search/?manuscript=4937, Er.tarihi: 15.04.2019).
- Can, Cihat (2001). *XV. Yüzyıl Türk Musikisi Ses Sistemi*, doktora tezi, MÜ SBE
- Çoşguner, Fahreddin-İdris Çakıroğlu (2016), "Fahreddin er-Razi'nin Müzik Risalesi". *Current Research in Social Sciences*. cilt 2 sayı 1, Ocak, s. 10-16
- Deliçay, Tahsin (2003). "Mehmet Şâh Fenârî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 28, s. 529-530
- Erten, Safiye Y. (2019). "İslam Dünyasında İlimlerin Tasnifi Eserlerinde Matematiğin Konumu", *Erdem*. sy.76, s. 23-44
- Farabi (1967). *Kitabu'l-Musika'l-Kebir*. haz. Gattas Abdülmelik Hâşebe, Kahire Darül-kütübil-Arabi yay.
- Fenârî, Mehmetşah (1426). *Unmûzecu'l-ulûm*. Süleymaniye Ktp., Hüsrev Paşa, nr. 482; Fâtih, nr. 3677; Şehid Ali Paşa, nr. 2781, 2782, 2783
- Gafurius, Franchinus (1492). *Theorica Musicae*. 1. baskı Milan Philippium Mantegatium yay., vr. 18a; Roma 1934 (Pisagor illüstrasyonu online pdf: imslp.org/wiki/Theorica_musicae_%28Gaffurius,_Franchinus%29, er.tar.215.04.2019).

- Gülgen, Hicabi (2010). “Molla Fenari Camii Haziresi Mezar Taşları”, *Uluslararası Molla Fenari Sempozyumu 4-6 Aralık 2009*, Bursa 2010, s. 111-128.
- İbn Sina (1956). *eş-Şifa: er-Riyâziyyât -3: Cevâmiu ilmi'l-mûsika*, haz. Zeke-riya Yusuf, Kahire Vizaretü't-terbiye yay.
- İlmihal II İslam ve Toplum. Ankara Diyanet Vakfı yay. 2011 (online: diyanet.ch/wp-content/uploads/2015/04/ilmihal_cilt_2.pdf, Er.tarihi: 15.04.2019).
- Kalender, Ruhi (1999). “XV. yüzyıla kadar Arap İran ve Türk musikisinin kısa tarihçesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 39, s. 253-272.
- Karaçağ, Demet (1992). *Bursa Mezartaşları 14-15. Yüzyıllar*, yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi SBE.
- Kolukırık, Kubilay (1999). İbn Sina'da Müzik Düşüncesi, yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi SBE.
- Köprülü, Gamze (2019). *K-38 Edvarı*, Ankara: Gece yay.
- Kurtuluş, Rıza (1993). “Câmiu'l-ulûm”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. VII, s. 134.
- Öncel, Mehmet (2018). *X. Yüzyılda Musiki Nazariyesi: İbn Zeyle'nin El-Kâfi fi'l-mûsika'sı*. İstanbul: Endülüs yay.
- Purcevadi, E.Hüseyin (1994). “İlm-i mûsiki ber girifte ez Câmiu'l-ulûm-i Fahreddin-i Râzî”, *Maarif*. 10. Dönem sy 2-3, Tahran 1372 hş, s. 89/216-110/237, Türkçeye tercüme bk. Coşguner.
- Rauf Yekta (1986). *Türk Musikisi*. çev. Orhan Nasuhioğlu, İstanbul Pan yay.
- Râzi, Fahreddin. *Câmiu'l-ulûm*. Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1759 ve nr. 2205 ve nr. 3832; Nuruosmaniye Ktp. nr. 3760; Ayrıca musiki kısmı için Bk. Coşguner ve Purcevadi.
- Shiloah, Amnon (1979). *The Theory of Music in Arabic Writings C.900-1900*, München
- Tetik-Işık, Seher- Recep Uslu (2013). *Music Bibliyography: Books and Articles in Foreign Languages focused Turkish music*, İstanbul Pan yay.
- Turabi, A.H. (2002). İbn Sina'nın Kitabı's-Şifa'sında Musiki, doktora tezi, Marmara Üniversitesi SBE.
- Uludağ, Süleyman (2014). *Fahreddin Râzî Hayatı ve Eserleri*, Bursa Harf yay.

Uslu, Recep (2014). "Abdülaziz Abdülkadirzade", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, (online: <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com>: Er.tar. 12.04.2019).

Uslu, Recep (2015). *Meragi'den II. Murad'a Müziğin Maksatları Makâsıdül-elhân*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi yay.

Uslu, Recep (2016). *Müzik bibliyografyası-1: Kitaplar*, İstanbul Çengi yay.

Uslu, Recep (2017). "Yusuf Kırşehirli Mevlevî'nin Müzik Tarihindeki Yeri", *Researcher: Social Science Studies: RSSS*. 5/sy. 4, s. 655-679 (online).

Uslu, Recep (2018a). "Sistemci Müzik Teorisyonu Abdülkadir Meragi Ve Müzik Biliminde Makasîd Felsefesi", *Current Academic Studies in Fine Arts* (Ed. Mehmet Yılmaz), Ankara: Gece yayınları, s. 115-123.

Uslu, Recep (2018b). "İbnü'l-Ekfânî'nin Bilimler Ansiklopedisi İrşâdu'l-Kasîd'da Müzik Bilimi Ve Osmanlıya Etkisi: Taşköprizade Örneği", *Current Academic Studies in Fine Arts*. Ankara Gece Kitaplığı, s. 110-114.

Uslu, Recep (2019). "The Makasid Al-alhan Versions Of Meragi Or The Books May Be Renamed?", *Yegah Musiki Dergisi*. sy. 2/1, s. 21-40 (online).

Yalçın, Gökhan (2017). "Kevseri Mecmuasında Na-malum Dört Makam", *Porte Akademik*. sy. 16, s. 93-105.

Yavuz, Yusuf Şevki (1995). "Fahreddin Râzî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara, c. XII, s. 94-95.

